

УДК 316.4.063.7+378.124(477)

**УКРАЇНСЬКА МОВОЗНАВЧА КАФЕДРА НІЖИНСЬКОГО ВИШУ
КІНЦЯ 20–30-Х РР. XX СТ.: ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ**

Пугач В. М.

У статті простежено історію формування кафедри української мови Ніжинської вищої школи кінця 20–30-х рр. XX ст., наукову діяльність викладачів у процесі українізації. На основі архівних справ мовознавчої кафедри Ніжинського інституту та інших джерел проаналізовано посилення політичних переслідувань за український націоналізм із боку тоталітарного режиму СРСР наприкінці 20–30-х рр. XX ст. та трагічні наслідки для філологічної науки в Україні.

Ключові слова: Ніжинська вища школа, кафедра української мови, політичні репресії.

В статье прослеживается история формирования кафедры украинского языка Нежинской высшей школы конца 20–30-х гг. XX в., научная деятельность преподавателей в процессе украинизации. На основании архивных дел кафедры языковедения Нежинского института и других источников проанализировано усиление политических преследований за украинский национализм со стороны тоталитарного режима СССР в конце 20–30-х гг. XX в. и трагические последствия для филологической науки в Украине.

Ключевые слова: Нежинская высшая школа, кафедра украинского языка, политические репрессии.

The article traced the history of the formation of the Ukrainian Language Nizhyn higher school of the late 20–30's. XX century, scientific activity of lecturers in the process of Ukrainization. Based on archival files of linguistic department of Nizhyn teacher training institute and other sources by the strengthening of political repressions by Ukrainian nationalism by the totalitarian regime of the USSR in the late 20–30's. XX century and the tragic consequences of philological science in Ukraine.

Key words: Nizhyn teacher training institute, department of Ukrainian, political repressions.

Кафедра української мови бере свої витоки з науково-дослідної кафедри історії культури й мови Ніжинського інституту народної освіти (НІНО), що існувала вже наприкінці 1921 р. [23, с. 146]. У 1926–1928 рр. кафедра в сучасному її розумінні називалася секцією українського письменства та мови. Це була літературно-мовна секція (прототип двох нинішніх кафедр – української мови та української літератури), що входила на той час до науково-дослідної кафедри (власне, комплексної трисекційної надкафедральної науково-методичної структури) історії культури й мови, очолюваної професором В. Резановим.

До складу кафедри (на той час секції) українського письменства та мови на чолі з професором Є. Рихликом [20] у 1926–1929 рр. входили проф. О. Грузинський, І. Павловський, аспіранти П. Одарченко, М. Ладухін. У Ніжинському міському архіві збереглися дані про важливу наукову роботу кафедри з актуальних соціокультурних, зокрема мовознавчих проблем. У 1927–1928 рр. кафедра під керівництвом професора Є. Рихлика працювала над колективною науковою темою "Місце дієслівного присудка в складному реченні", брала участь у роботі Термінологічної комісії при Інституті української наукової мови (ІУНМ) ВУАН, одним із завдань якої була "організація широкої сітки членів-кореспондентів Бюро народніх термінологічних матеріалів, відрядження своїх постійних робітників на спеціальні експедиції по народню термінологію та, як вислід цього і всієї попередньої діяльності Інституту, упорядкування загальної інститутської картотеки наукової української термінології та номенклатури, що має стати за матеріял та основу для укладання спільно з "Комісією словника живої мови" Великого тлумачного словника української мови" (Тут і надалі в цитатах орфографію авторів збережено. – В. Пугач) [14]. Є. Рихлик рецензував курс лекцій "Основи мовознавства" Л. Булаховського та І. Завадовського 1930 р. [1].

У 1928–1929 рр. члени кафедри брали активну участь у популяризації "Українського правопису" ("харківського", або "скрипниківського"), проект якого, підготований Державною правописною комісією, з'явився 1926 р. ("Проект українського правопису"), був схвалений 1928 р. та виданий 1929 р. Як відомо, 1933 р. правописна комісія на чолі з А. Хвилею оголосила цей правопис "націоналістичним", а 1930 р. було ліквідовано й сам ІУНМ [24].

На 1927–1928 рр., незадовго до того, як українізація була нагло та брутально знищена, лекції для студентів з української філології читав Є. Рихлик, для наукових співробітників – П. Одарченко, у так званих профшколах – І. Павловський та М. Ладухін.

До 1930 р. у протоколах вишу [3] кафедра (за тією ж назвою) очолює процес українізації закладу. Проте в тоталітарній державі вже розпочалися трагічні ідеологічні зміни, які не оминули Ніжинську вищу школу. Дослідник історії НІНО періоду 20–30-х рр. ХХ ст. С. Токарев наголошує, що "впродовж тривалого часу вільнодумство, традиційне для місцевої науково-просвітницької еліти, ставило вищу школу під приціл каральних органів" [23, с. 146].

Умови для наукової та навчальної діяльності на кафедрі погіршуються через розпочаті в СРСР переслідування науковців та студентів за по-єзуїтськи вигадані репресивними органами "злочини" – український націоналізм, тероризм, шпигунство: "Переслідування та утиски ... активізувалися на межі 1920–1930-х рр. в рамках формування нового суспільно-політичного ладу та запровадження монопольного панування комуністичної ідеології (зокрема – у ході сфабрикованих процесів над "Спілкою визволення України" та "Українського національного центру)" [2].

На фоні розпочатих масових пошуків націоналістів у державі, напевно, ще за інерцією заслуховуються звіти про стан українізації в Ніжинському ІНО [4], а водночас – і персональні звіти викладачів про націоналістичне спрямування їхньої наукової діяльності (А. Соломахи, Є. Рихлика). До них починають приглядатись ідеологічні цензори та задавати питання про їхню політичну лояльність. Зокрема, сумніви влади викликала теза Є. Рихлика про тісну генетичну єдність української та польської мов, а не української та російської.

Сигналом завершення українізації стала єдина офіційно дозволена версія про "братню" історичну вторинність української мови щодо російської, що на мовно-рівні була втілена в "Українському правописі" 1933 р.: "Без жодного обговорення "переробила" "Український правопис" у 1933 р. правописна комісія НКО (Народний комісаріат освіти. – В. Пугач) на чолі з А. Хвилею, яка затаврувала норми 1927 р. (1928 р.) як націоналістичні" [18].

На 1931 р. та надалі протоколи кафедри мовознавства (назва звучить саме так) фіксуються окремо [5]. Одна з перших згадок у протоколах про окрему вже кафедру мовознавства – 8 вересня 1931 р. Професор Є. Рихлик у переліку членів кафедри вже відсутній. Його було заарештовано в 1931 р. та звинувачено в націоналізмі та шпигунстві. Засуджений до 10 років концтаборів, він відбував покарання на лісозаготівлях, польових та вантажних роботах Сиблагу, далі Мурманської області, де й загинув [23, с. 148].

До складу кафедри мовознавства 1932 р. входили викладачі української (на 1 вересня 1932 р. – І. Павловський, М. Ладухін, Г. Костенецький), німецької (Арнольд, В. Пухтинський) та російської мов (А. Каратаєв). Із посиленням політичного терору на кафедрі мовознавства спостерігається невинуватана ідеологізація викладання лінгвістичних дисциплін, дотримання якої пильно контролювалося з боку партійного керівництва та адміністрації інституту. Наприклад, замість теми "Синтакса" (2 год.) науковцям кафедри рекомендувалося провести лекцію на тему "Мовна політика партії й радвлади і мовне будівництво в ССРР та Україні" [6]. Г. Костенецькому, окрім проблем діалектології, доручили досліджувати "російські елементи в українській літературній мові"; І. Павловський, окрім діалектів, змушений вивчати "колективну творчість учнів як засіб розвитку мови"; М. Ладухін, розглядаючи проблеми історичного синтаксису, функціонування мови української діаспори, викладаючи 40-годинний курс польської мови, змушений затаврувати роман Ю. Яновського "Чотири шаблі" замовною рецензією "Мова як послужник націоналістичних ідей" [7], надрукованою в "Записках НІНО". Мова перестає бути об'єктом науки, а стає засобом маніпулятивного впливу на суспільну свідомість. Формується

особливий радянський ідеологічний дискурс [22], що у формі політичних міфів та стереотипів інвазійним способом трансформує людську свідомість.

Протоколи засідань кафедри цього періоду втрачають академічний стиль, замість цього рясніють лексикою "соцзмагання", "ударництво" тощо, а наукова робота викладачів деформується в "забезпечення вивчення мови сучасного робітника, колгоспного села та мови куркуля, виявивши її класову функцію" (протокол від 2.02.1933). У 1932 р. зі студентів та викладачів кафедри формується бригада з метою ідеологізованого перегляду "програми, робітних плянів та викладання мовознавчих дисциплін" [7], а завідувач кафедри І. Павловський під пильним контролем із боку влади змушений неодноразово визнавати особисті та колективні політичні хиби у викладанні мови [8]. Уже на 1932 р. до 15-річчя жовтневого перевороту директор двох ніжинських інститутів ("соцвиху та профосу") С. Порада констатував у своїй доповіді, що в обох навчальних закладах розгромили та викрили нелояльних до радянської влади місцевих інститутських ворогів: "карабанівщину", "куркульсько-непманські елементи", "Ващенків, що пролізли за довідками ударника", "клясового ворога в особі Харченків, що намагалися протягнути в стіни інститутів куркульську ідеологію", резюмувавши: "Перебудова роботи проводилася із більшовицькою настирливістю, а тому дала величезні успіхи" [19].

Трагічний для України 1933 р. ознаменувався посиленням масових репресій і терору щодо викладачів кафедри [21, с. 254–257], а також роботою "комісії ЦК КП(б)У, що протягом другої половини 1933 р. шукала елементи націоналізму та знайшла їх у "Записках НІНО", звинувативши Рихлика, Ненадкевича, Резанова та багатьох інших" [23, с. 148–149]. На 21 лютого 1933 р. до складу кафедри мовознавства, крім фахівців німецької та російської мов, входили викладачі української мови І. Павловський, М. Ладухін, Г. Костенецький, Ненадкевич. Щодо викладання мовознавчих дисциплін продовжують лунати настійні партійні рекомендації "переорієнтуватися в руслі марксо-ленінського твердження про гегемонію пролетаріату", "орієнтуватися на програми політехнічної школи" [9]. Усе це знижувало науковий рівень викладання, підміняло науковий дискурс на ідеологічний. Ключовим політичним завданням репресивної держави стає боротьба з українським націоналізмом, що зумовило жорстокі заходи, спрямовані на знищення кафедри. Більшовицька партія та держава диктує викладачам усе нові й нові ідеологічні "завдання" з усіх розділів мови, жорстко контролює їхнє виконання, перевіряє їхню лояльність.

Проте навіть дотримання цих вимог не рятує життя жертвам режиму. Під час вивчення курсу лексикології та синтаксису рекомендовано викривати явище пуризму й наголошувати на спільних мовних явищах української та російської мов, у вивченні засад мовознавства – прославляти культурне будівництво в СРСР та говорити про завдання "марксистського будівництва в другій п'ятирічці", на заняттях із лексикографії – викривати "мовне шкідництво в академічних словниках" [9]. Відбувалася профанація філологічної освіти, втрачалися її наукові засади, деформувалася світогляд молоді. Звіт завідувача кафедри І. Павловського 21 січня 1933 р. про роботу колективу мовознавців засвідчує відчуття світоглядної безвиході. Проте професійний обов'язок перемагає, і кафедра погоджується з М. Ладухіним, що об'єднання лекційних курсів української та російської мов є недоцільним і неефективним.

Із вересня 1933 р. на кафедрі починають працювати нові викладачі – Пухтін, Бойченко, А. Кирилов, Кордовський, із серпня – Новицька, із грудня 1933 р. – Ю. Галига. У викладачів кафедри з'явився ще один принизливий і небезпечний обов'язок – публічно виступати з самокритикою своїх раніше надрукованих наукових праць у збірниках НІНО, яких на 1932 р. було опубліковано дванадцять випусків; протягом 1925–1932 рр. простежуємо ідеологізацію та втрату наукового складника статей викладачів. Згідно з новозапочаткованою радянською традицією виступи з самокритикою відбувалися на загальних зборах колективу за участю бригад із представників студентів, робітників і вчителів [10].

Інтелігенція ставала для репресивної держави тим небезпечним середовищем, яке держава вирішила жорстко контролювати, а то й зовсім винищити. Лунали заклики до "більшовицької пильності на фронті творення української радянської культури"; 20 % академічних годин (зокрема 120-годинного практичного курсу української мови) слід було планувати на "проробку 46 вказівок т. Сталіна" [11]. Ухвала від 1.08.1933 р. загальних зборів щодо наукової та навчальної діяльності кафедри

нагадує вирок: "Катедра...припустила елементи спрощенства, не відбивши останніх настанов партії в нацкультбудівництві" [10].

Із вересня 1933 р. викладачі кафедри мовознавства збиралися на засідання дуже часто (протоколи від 2.09.1933, 4.09.1933, 7.09.1933, 14.09.1933, 15.09.1933, 17.09.1933), розв'язуючи ідеологічні "біжучі справи" [12] Протягом 1930–1934 рр. було звинувачено в шпигунстві завідувача кафедри Є. Рихлика (заарештовано 1930 р.), далі оголошено націоналістом завідувача І. Павловського (заарештовано 1930 р.), постраждали викладачі Бойченко, Кирилов, М. Ладухін. Місця заарештованих професорів займали вчорашні студенти, для яких також надходила черга арештів та репресій. Показовою з цього погляду є доля сина священика та вчительки з Конотопщини М. Ладухіна (1903 р. н.), який закінчив у 1925 р. факультет соцвиху НІНО, отримав схвальну оцінку Рихлика та Резанова за дипломну роботу "Художня література в школі соцвиху", закінчив аспірантуру, у 1930 р. став доцентом кафедри мовознавства, та вже 3 травня 1934 р. був звільнений із формулюванням "як націоналіст не забезпечуючий якості роботи в інституті" [13] та заарештований. "У Ніжинському педінституті ... до літа 1934 р. уже не було директора С. Г. Поради ("націоналіст") і 22 викладачів" [15, с. 43].

На 1933–1934 рр. на кафедрі працювали Г. Костенецький, А. Соломаха, а також Турченко та Польовий, яких також було звинувачено у "пропагуванні ворожих ідей" [23, с. 154–155]; 10 лютого 1935 р. завідувачем кафедри мови й літератури стала Ю. Галига [13]; із 25.05.1935 р. історію мови почав викладати І. Смільський. Ситуація в університеті стає вкрай напруженою, в умовах тотального терору влада, керуючись сфабрикованими звинуваченнями, продовжувала жорстоко переслідувати студентів і викладачів за щонайменший вияв непокори чи незгоди, оголошуючи їх учасниками контрреволюційно-націоналістичних організацій. "Упродовж 1930–1937 рр. Кримінальний кодекс УСРР був доповнений майже 60 новими статтями з тлумаченням понад 80 нових складів "контрреволюційних злочинів" [2].

За даними кандидата історичних наук, дослідника історії Ніжинської вищої школи цього періоду І. Костенка, "архіви НПІ 1935–1940 рр. було втрачено під час евакуації в тил у роки Другої світової війни, тому основним джерелом інформації про події у виші стала ніжинська районна газета "Нове село" [16, с. 2]. Як виявив дослідник, вивчаючи репресії в Ніжині 1937 р., "головний удар прийняв на себе педінститут. Політична кампанія розпочалася в лютому 1937 року, але свого апогею досягла у вересні – жовтні цього ж року" [16, с. 2].

Відома українська письменниця, що тривалий час мешкала в Бразилії та Канаді, Ольга Мак, на 1937 р. студентка філологічного факультету, а на 1938 р. – випускниця Ніжинського педінституту (щоправда, без виданого диплома, як дружина українського націоналіста – доцента кафедри української мови Дорошенка, якого було репресовано й розстріляно), своєю мемуаристикою засвідчує перлокутивний вплив ідеологічного дискурсу. Вона так описує ініційовану владою віктимізовану атмосферу беззаконня, страждань та жаху: "В нашому маленькому провінційному місті педагогічний інститут був найвизначнішою установою, а тому і не дивно, що перша хвиля кампанії "чистки запілля" впала на наш заклад, "змивши" відразу директора-комуніста і трьох професорів. Сталося це в червні 1937 року. В інституті запанував неспокій, який ще збільшився, коли через кілька днів операція повторилася і за рік часу в інституті було заарештовано 32 чоловіки, в число яких, окрім директора, викладачів і старших студентів, попало кілька простих робітників і один неграмотний конюх. Поруч з тим новий директор, бажаючи довести свою солідарність з державними міроприємствами, почав звільнювати професорів і студентів, які на його думку були "політично неблагонадійними". Звільнення на такій підставі мало чим різнилося від ув'язнення, бо жертви не мали жадних виглядів дістати хоч би й найгіршу роботу, а, крім того, опинившись в "категорії підозрілих", могли тільки щасливим збігом обставин уникнути арешту. По цілому місті і по цілій Україні робилося те саме... " [17, с. 17]; "Репресії розгорілися з новою силою. Кожний день почав приносити все сумніші новини: масово викидали з роботи родичів всіх ув'язнених; пізнавали в транспортах на засланнях десятки знайомих облич, по багатьох людях взагалі зникали всякі сліди, і нарешті звичайними стали випадки, коли, заарештувавши батька і маму разом, дітей забирали до притулків, а помешкання опечатували. Самогубства траплялися майже щодня..." [17, с. 19]; "... у місті, яке

нараховувало 20 000 мешканців, від початку року було заарештовано 1789 чоловік (на 20 червня 1938 р.)" [17, с. 32].

Перелік репресивних заходів продовжує історик С. Токарев: "Викладач російської мови Костенецький, заарештований у березні та допитаний 1 квітня 1938 р., нібито залучений до контрреволюційної організації професорами Резановим і Рихликом, директорами Порадою та Загрецьким, повідомив про інших учасників так званої контрреволюційної націоналістичної організації – викладачів української мови Івана Яковича Павловського, Миколу Євтихійовича Ладухіна, Миколу Неоновича Петровського. Такі визнання робилися, можливо, під впливом залякувань і тортур або сподівань на пом'якшення вироку" [23, с. 160]; "простежується тенденція, що більшість свідчень звинувачених і показань свідків були, імовірно, здобуті незаконними методами, із застосуванням різноманітних форм тиску" [23, с. 168].

Дослідники наводять моторошні факти, що окреслюють загальну ситуацію в Україні того періоду: "Під час Великого терору 1937–1938 рр. в Україні засуджено 197 617 осіб, левову частку з них приречено до страти – 122 237 громадян. Загалом у 1937–1938 рр. в Союзі РСР до страти засуджено до 682 тис. громадян й позбавлено волі 3,8 млн. В таборих ГУЛАГу та у спецпоселеннях до 1941 р. перебувало 1,92 млн чоловік (при тодішньому населенні СРСР 195 млн), 28,7 % в'язнів таборів вважалися засудженими за "контрреволюційні злочини" [2].

Наслідком жорстокої політики тоталітарної радянської держави стали повсюдні величезні людські втрати та незворотні антигуманні зміни у сфері науки, освіти та виховання. У сфері науки та освіти радянська держава формувала на рівні ідеологічного дискурсу антинаукове, ідеологічно зумовлене мозаїчне трактування сутності гуманітарних наук, виховання начебто особливого "радянського" патріотизму на фоні "імперіалістичного оточення", особливої психології та свідомості "радянського колективізму та інтернаціоналізму", люмпенізованої особистості "радянського громадянина", чинила політичні маніпуляції, засвідчені через радянізовані політичні міфи та стереотипи. Таким мікрополем, крізь призму якого можемо спостерігати процес інтелектуальних втрат і його трагічні наслідки, стала історія мовознавчої кафедри Ніжинської вищої школи кінця 20–30-х рр. ХХ ст.

Література

1. Булаховський Л. Основи мовознавства [Електронний ресурс] / Л. Булаховський, І. Завадовський. – 1930 Режим доступу: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/about/45/49/86/95/>. – Назва з екрана.
2. Веденєєв Д. Незаконні політичні репресії 1920–1980-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті [Електронний ресурс] / Д. Веденєєв. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/. – Назва з екрана.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 1, спр. 434, арк. 1–28.
4. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 1, спр. 475, арк. 29.
5. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 1, спр. 493, арк. 1–29; 542, арк. 1–13; 590, арк. 1–29.
6. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 1, спр. 542, арк. 13.
7. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 1, спр. 442, арк. 16.
8. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 2, спр. 537, арк. 27.
9. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 1, спр. 542, арк. 41.
10. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 1, спр. 609, арк. 5.
11. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 1, спр. 602, арк. 37; ф. 6121, оп. 1, спр. 609, арк. 5.
12. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 1, спр. 590, арк. 29.

13. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 1, спр. 607, арк. 54.
14. Гладкий М. Інститут української наукової мови ВУАН [Електронний ресурс] / М. Гладкий. – Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Гладкий_М. – Назва з екрана.
15. Греченко Г. Є. Репресовані освітяни Чернігівщини Г. Є. Греченко. – Чернігів, 2003. – 152 с.
16. Костенко І. П. Ніжинський педінститут у 1937 році / І. П. Костенко // Альма матер. – 2001. – Квітень – С. 2.
17. Мак Ольга. З часів єшовщини [Електронний ресурс] / Ольга Мак. – Мюнхен, 1954. – 309 с.– Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/memuari/1592-mak-o-z-chasiv-vezhovshhini/>. – Назва з екрана.
18. Німчук В. Сучасні проблеми українського правопису [Електронний ресурс] / В. Німчук // Літературна Україна. –2001, 11 січня. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/node/123>. – Назва з екрана.
19. Порада С. Ніжинські інститути на 15 роковини Жовтня / С. Порада // Збірник НІНО. – 1932. – № 12. – С. LXVI.
20. Рихлик Є. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1290-5/978-966-00-1290-5.pdf>. – Назва з екрана.
21. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, ТОВ Видавництво "Аспект-Поліграф", 2005. – 420 с.
22. Сарна А. Я. Аналіз дискурса (дискурс-аналіз) [Електронний ресурс] / А. Я. Сарна // Соціологія : енциклопедія / сост. А. А. Грицанов и др. – Минск : Книжный дом, 2003. – 1312 с.. – Режим доступу: <http://www.encyclopedia.ru/cat/online/detail/38901/>. – Назва з екрана.
23. Токарев. Репресії проти викладачів ніжинського педагогічного інституту в 1930–х рр. [Електронний ресурс] / Токарев // Журнал "З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ". – № 1/2 – 2013 (40/41). – С. 146–169 Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/magazine/2013/>. – Назва з екрана.
24. Український правопис [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Український_правопис. – Назва з екрана.